

BİR ORTA BİZANS DÖNEMİ SÜTUN BAŞLIĞI VE KULLANIM YERİ ÜZERİNE TARTIŞMALAR

DISCUSSION ON THE MEANING AND FUNCTION OF A MIDDLE BYZANTINE COLUMN CAPITAL

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 17 Ekim 2019	Received: October 17, 2019
Hakem Değerlendirmesi: 18 Ekim 2019	Peer Review: October 18, 2019
Kabul: 22 Kasım 2019	Accepted: November 22, 2019

DOI : 10.22520/tubaked.2019.20.003

Elif KARABACAK *

ÖZET

Tire Müzesi'nde bulunan 147 Envanter numaralı sütun başlığı kartal figürleri ve insan yüzü tasvirleri içeren dekorasyonu ile Bizans taş eserleri içerisinde nadir rastlanan bir örnektir. Kesik piramit formundaki sütun başlığının köşelerinde kabartma tekniği ile işlenmiş, kanatları açık şekilde cepheden tasvir edilmiş, günümüze başları boyun kısmından kırılmış halde ulaşabilmiş dört adet kartal figürü yer alır. Kartalların aralarında ise abakus topuzlarından, başlığın kalathosuna taşan insan yüzleri betimlenmiştir. Mermerden imal edilmiş sütun başlığında, belirttiğimiz tasvirler dışında başka herhangi bir motif yer almamaktadır. Geç Antik Çağ'dan itibaren Bizans sanatında insan ve hayvan figürleri içeren sütun başlıkları sıklıkla kullanılmıştır. Ancak günümüze kadar yapılan çalışmalarla 9-11. yüzyıllara tarihlendirilmiş olan Tire örneği ve az sayıdaki benzeri, Bizans sanatında görülen diğer sütun başlıklarından çeşitli özellikleriyle farklılık gösterir. Literatüre bakıldığında benzer örneklerinin sayısının yalnızca üç adet olduğu görülür. Kartal ve insan yüzü tasvirlerinin yer aldığı bu sütun başlıkları daha önce çeşitli yayınlara girmiştir ancak başlı başına konu teşkil ettiği çalışmalarda dahi, tanımlanıp tarihlendirilerek, sadece benzer örnekleriyle bir arada sunulmuştur. Tire örneği ve benzerlerinin nerede kullanılmış olabileceği, ikonografisi, ait olduğu kontekst ile ilgili herhangi bir değerlendirme günümüze kadar hiçbir çalışmada yer almamakta fakat sütun başlığı aslında bir çok soruyu beraberinde getirmektedir. Tire örneğinin ve benzerlerinin sayısının neden bu kadar az olduğu, başlığın konteksti ile olası kullanım yeri, tasvir edilen kişilerin kimler olduğu ve neyi sembolize etmiş olabileceği ile ilgili bu sorular, sütun başlığının tarihlendirildiği 9-11.yüzyılı da kapsayan Ortaçağ'da, kiliseler ve kamusal mekanların algılanması, anıtlar, Küçük Asya'da 8.yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan feodal aristokrasi ve ikametgahları, kırsal yerleşimler, kentsel alanlar ve konutlar ile ilgili veriler dahilinde yorumlanmış ve başlığın olası kullanım yeri ile ilgili öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sütun Başlığı, Bizans, mimari plastik, kartal, ikonografi.

* Arş.Gör. Elif Karabacak, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Konyaaltı / Antalya – TÜRKİYE.
e-posta: onekarabacak@gmail.com. ORCID: 0000-0002-4681-4865

ABSTRACT

The capital with the inventory number 147 in the Tire Museum carries decoration consisting of the figures of eagles and of human faces and is to-date a unique example of Byzantine architectural sculpture. The four relief-carved figures of eagles decorate the corners of this impost capital, with spread wings and frontal view has survived to the present day but the eagles are broken at the neck. Between these eagles, human faces were carved, extending over the abacus knots to the calathos. On this marble capital, there is no other motif except for those mentioned above. Beginning from Late Antiquity, capitals with animal figures were frequently employed in Byzantine art. However, the Tire example and the limited number of related examples which date from the 9th-11th centuries are different in various features from other column capitals in Byzantine art. From the literature there are three similar examples. These column capitals decorated with reliefs of human faces have been mentioned in various publications, but even in those studies where these capitals form the sole subject, they are described, dated and presented together with similar examples. Although the iconography for the Tire and similar examples has not been determined, and any evaluation relating to the contexts for these capital has not been suggested in any study to date, yet this capital and those like it raise a number of questions. In general, these questions relate to why there are so few examples like that of Tire and the group of related capitals, the possible original location of the capital and its context, who the depicted faces represent and what do they symbolise. The questions detailed in this paper, in the context of the 9th-11th centuries to which the capital is dated, are commented upon within the data concerning the conception of churches and public spaces, monuments, the feudal aristocracy and their lands since 8th century in Asia Minor, the rural settlements, urban areas and houses. And the suggestions about the possible location and function of this capital are presented.

Keywords: Capital, Byzantine, Architectural Sculpture, eagle, iconography.

GİRİŞ

Makale, sadece üç adet benzeri bulunması nedeniyle oldukça nadir bir örnek olan ve Tire Müzesinde yer alan 147 envanter numaralı sütun başlığını konu edinmektedir¹. Sütun başlığı ve benzerlerinin oldukça az sayıda olması bize sütun başlığının kapsamlı olarak ele alınması ve ortaya çıkarttığı soruların tartışılması gerektiğini düşündürmüştür. Araştırmamızda, Tire Müzesi örneğini çıkış noktası olarak, daha önce çeşitli yayınlara girmiş olan bu başlığın nerede kullanılmış olabileceği, ne ifade etmiş ya da neyi sembolize etmiş olabileceği üzerine sorular sorarak Tire başlığını ve benzer örneklerini bu anlamda tartışmaya açmayı hedeflemekteyiz. Dolayısıyla, bu tartışma çalışmasında kesin kanılardan çok sorulara ve cevap önerilerine yer verilmiştir.

Konumuzu oluşturan bu sütun başlıkları daha önce bilim dünyasına tanıtılmış ve çeşitli yayınlara girmiştir². Anabolu 1981 yılında Tire Müzesi'nde bulunan bu sütun başlığı ile ilgili yapmış olduğu iki sayfalık monografi çalışmasında, başlığı tanıtarak, kuş figürü içeren benzer başlıklardan örnekler vermiş ve çalışmasını bu başlıkların 6. yüzyıl ve sonrasında tarihlendirilebileceğini söyleyerek bitirmiştir³. Fıratlı, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde yer alan figürlü kabartmalarla ilgili yayınında, söz konusu müzede bulunan 4722 Envanter No'lu örneği tanımlamış ve benzerinin Tire Müzesi'nde olduğunu söyleyerek, başlığı 9-11.yüzyıllar arasına tarihlendirmiştir⁴. Dennert, Orta Bizans Dönemi sütun başlıklarını konu alan doktora tez çalışmasında, konumuzu oluşturan sütun başlıklarına "Adlerkapitelle" başlığı altında yer vermiş ve bu başlıkları 11.yüzyıla tarihlendirmiştir (Dennert 1997, 143- 153, 150). Ancak Bizans mimari plastiği için oldukça önemli olan bu çalışma da başlığı tanımlamaktan, tarihlendirmekten ve benzer örneklerle yan yana sunmaktan öteye geçmemiştir⁵. Anabolu'nun çalışması hariç söz konusu tüm yayınlar Tire başlığını diğer başlıklara benzer örnek olarak ele almış ve başlığı sadece ölçüleri ve motifleri ile genel olarak tanıtmıştır. Çalışmaların hiçbirinde bu başlıkların konteksti ve anlamı üzerine bir değerlendirme yer almamaktadır.

Müze kayıtlarında sütun başlığının Tire Aydınolu Cad-desinde inşa edilen garajda bulunduğu belirtilmektedir. Bu cadde ızgara plan şemasına sahip olması dolayısıyla Tire'nin Beylikler-Osmanlı Dönemi öncesinde de yerleşim olduğu düşünülen bölgesinde bulunması nedeni ile önemlidir⁶. Ancak başlığın bu yapının inşaatı sırasında toprak altından mı çıkarıldığı, yoksa halihazırda orada bulunuyorken mi müzeye getirildiği kayıtlarda yer almamaktadır. Dolayısıyla eserin konteksti bilinmemektedir.

Başlık, kesik piramit sütun başlığı formundadır ancak abakusu Korint başlık tablası şeklinde olup, kare değildir⁷. Başlığın tüm yüzeyleri kabartma ve bazı detaylarda kazıma tekniği ile işlenmiştir⁸. Sütun başlığının köşelerinde, cepheden kanatları açık olarak verilmiş, tüyleri ve kanat kıvrımları işlenmiş dört kartal figürü bulunmaktadır (Foto.1- Foto.2). Başları kırık olan kartalların boyun kısmı başlığın kalathosuna bitişik değildir, arada boşluk bulunmakta, bu da plastik etkiyi arttırmaktadır. Kartalların üçünün kanadı çizgisel olarak tüy şeklinde bezenmişken, birinin kanadının üst kısmına birer spiral motifi kazanmıştır. Kartalların gövde tüyleri de birbirinden farklıdır. Üçünün tüyleri ve telekleri düz şeritler halinde bezenerek oluşturulmuşken, dördüncü kartalın göğüs tüyleri bir zırhı andırmaktadır. Kartalların pençeleri başlığın alt bölümünde yer alan, halat motifi 3,5 cm yüksekliğindeki bilezik kısmına basar halde verilmiştir. Kartal kanatlarının arasına, bir bölümü abakusu da kap-

¹ Tire Müzesi'nde bulunan ve çalışmamızın odak noktasını oluşturan sütun başlığı 22. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda tanıtılarak, başlıkla ilgili elde ettiğimiz ilk veriler sunulmuştur. Çalışmamızın kapsamlı değerlendirilmesi ise ilk kez burada yayınlanmaktadır. Söz konusu eser Tire Müzesi'nin izni ile çalışılmıştır. Müze Müdürü Enis Üçbaylar'a ve Uzman Faruk Tekin'e teşekkürü borç bilirim.

² Tire örneği için bkz. Usman Anabolu 1981: 27-30; Dennert 1998: 128-129, Foto.22 ; Dennert 1997: 216-217, Foto. 324.

³ Usman Anabolu 1981: 27-30.

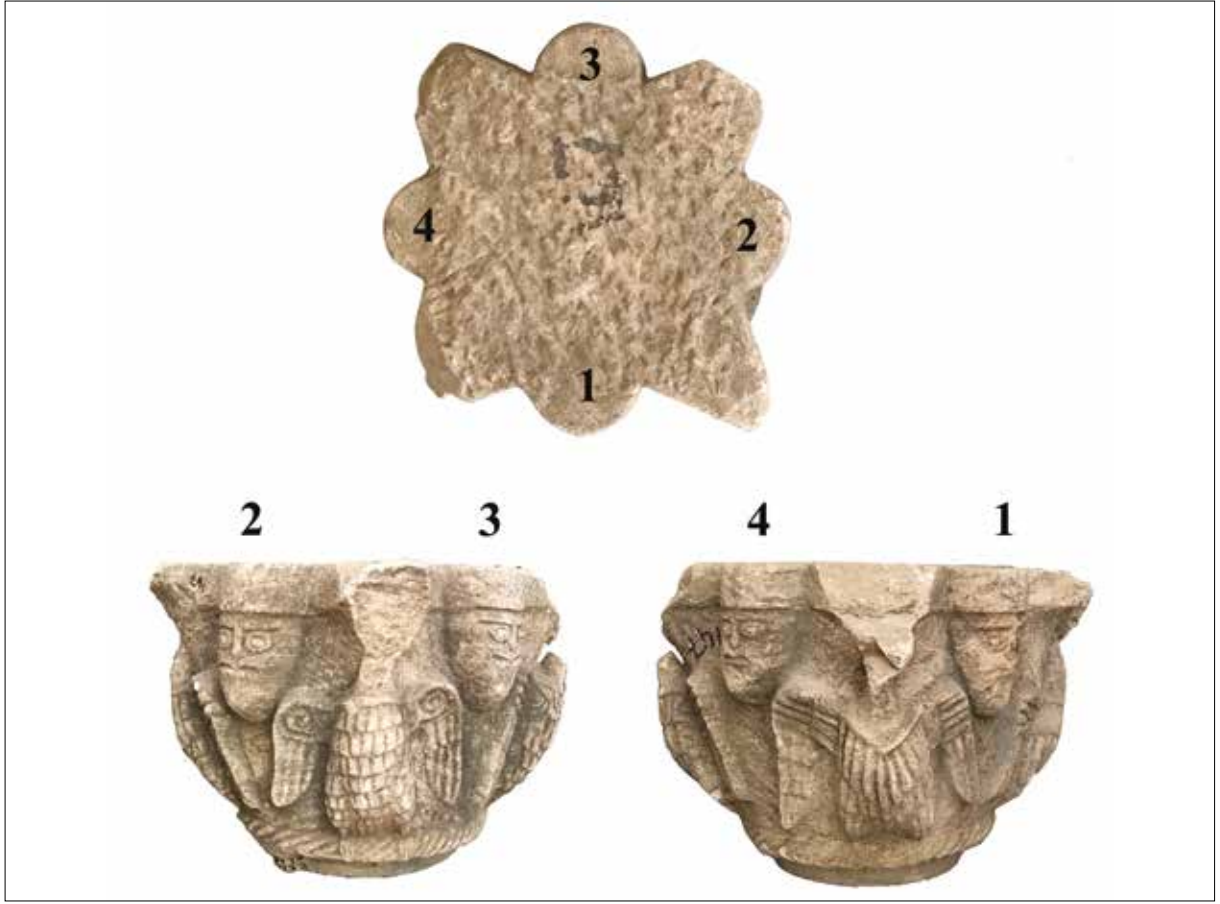
⁴ Fıratlı 1990: 123.

⁵ Dennert 1997.

⁶ Caner Yüksel 2009: 508, Foto.527. Tire merkezindeki ızgara plan şeması hakkında detaylı bilgi için bkz. Caner Yüksel 2015: 147-164. Tire'nin Bizans Dönemi hakkında bkz. Karabacak 2019: 249.

⁷ Söz konusu başlık formu ile ilgili olarak terminolojik bir dil birliği bulunmamakta ve bu sütun başlığı tipi için kaynaklarda "impost başlık", "sepet başlık" ya da "kesik piramit sütun başlığı" ifadeleri yer almaktadır. Sepet tipi başlıklar Fıratlı tarafından "Başlığın yuvarlak kesitli tabanından kare şeklindeki üst kesidine doğru gerçekleşen hacim değişikliğini yalnız kitlesinde açık seçik biçimde yansıtan başlık tipine ise, sepet-başlık denir" şeklinde tanımlanmıştır. Fıratlı aynı çalışmasında incelediği ve Tire örneğinin benzeri olan İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan sütun başlığını (env.no. 4722) abakusu kare olmamasına rağmen sepet başlıklar grubu içerisine dahil etmiştir (Fıratlı 1990, 236). Bu tip başlıklar İngilizce literatürde "impost capital" ya da "truncated pyramid capital", Almanca literatürde ise "kämpferkapitell" olarak geçmektedir (Kalopissi Verti – Panayotidi Kesisoglou 2010, 145, 152; Kautzsch 1936, 198-199, taf.40). Dennert ise Tire ve benzer örneklerini "adlerkapitelle" (kartallı başlıklar) başlığı altında ele almış, sınıflandırmasını süsleme özelliklerine göre yapmıştır (Dennert 1997, 143-153). Biz çalışmamızda literatürdeki tanımlamaları da göz önüne alarak, başlığın formu için "kesik piramit sütun başlığı" adlandırmasını tercih ettik. Bunun nedeni sepet tipi sütun başlığının sepet motifli başlıklar ile, impost başlığın da sütun başlığının üst kısmına gelen bir eleman olan impost ile karışmasını önlemektir.

⁸ Mermerden imal edilen sütun başlığının ölçüleri: yükseklik: 35 cm., abakus yüksekliği: 5 cm., üst derinlik: 47 cm., üst genişlik: 38 cm., alt çap: 29 cm.

Fotoğraf 1. Tire Müzesi'nde bulunan sütun başlığı (147 Env.No.) / *Capital from Tire Museum (Inv.No. 147).*

sayacak şekilde, başlığın her bir yüzünde bir adet olmak üzere toplam dört insan yüzü işlenmiştir. Söz konusu insan yüzleri kişisel özellikler içermeksizin, her bir yüzde ufak farklılıklara (ağız ifadeleri) rağmen genel hatlarıyla aynı olacak şekildedir.

Literatürde eserle ilgili çalışmalara bakıldığında yazımızın başında da belirttiğimiz gibi bu başlıkların 9-11. yüzyıllara ya da genel olarak Orta Bizans Dönemi'ne tarihlendiği görülmüştür. Bu tarihlendirme anlaşıldığı kadarıyla, yazımızda bahsedeceğimiz Konya örneğinde olduğu gibi, stilistik özelliklere dayanarak yapılmış olmalıdır. Tarihlendirme için bir diğer ayrıntı da köşelerde bulunan kartalların kanatlarının başlığın abakusuna değip değmemesi durumu olmuştur. Genel olarak bakıldığında Erken Hıristiyan Dönemi'ne tarihlenen iki bölümlü başlıklarda ya da Markianos sütununun impostunda olduğu gibi bir diğer erken örnekte, kartalların kanatlarının başlığın abakusuna değdiği görülmektedir⁹. Ancak Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen, Tire örneğine benzer başlıkların hiçbirinde kartalın kanadı abakusu taşır şekilde işlenmemiştir. Bu tarihlendirme kriteri Dennert tarafından kesin olarak vurgulanmıştır fakat, 5-6.yüzyıllara tarihlendirilen kartal figürlü başlıkların abakus çıkıntılarında insan

suratları bulunmamaktadır¹⁰. Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen ve konumuzu oluşturan bu başlıklarda ise, kartalın kanadının abakusa uzanması gereken kısımda, dışarıya taşıyan insan yüzü tasvirleri yer almaktadır. Dolayısıyla söz konusu başlıklar, başlığın formundan gelen teknik bir durumdan dolayı da bu şekilde yapılmış olabilir.

Tire örneği söz konusu kanat ayrıntısı dışında tarih ve reprobilecek nitelikte bir takım motiflerden ve ipuçlarından yoksun olması sebebiyle benzerlerinden daha farklı görünmektedir. Başlığın benzerleri Konya Arkeoloji Müzesi'nde¹¹, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde¹² ve Yunanistan'da, Volos Kastro'da¹³ bulunmaktadır. Hierapolis'te bulunan örnekte ise köşelerde kartal figürü yer almamakla birlikte abakus çıkıntısındaki insan suratları söz konusu başlıklarla benzerlik gösterir¹⁴. Konya'daki

⁹ Müller Wiener 2007: 54-55.

¹⁰ Dennert 1997: 143.

¹¹ Barsanti 1988: 290, Foto. VIII-2; Dennert 1997: 216-217, Foto.325, Temple 2013: 129-130.

¹² Sütun başlığı İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne Kumrulu Mescit civarından getirilmiştir. (Env.No. 4722) Fıratlı 1990: 123, Foto.232; Dennert 1997: 216, Foto.323; Hjort 1979: 284, Foto.128.

¹³ Panagiotidi 1972: 82-129,lev.38a-b; Dennert 1997: Foto.326; Barsanti 1988: 290.

¹⁴ Dennert 1997: 181, Foto.12; Barsanti 1988: 289, Foto.VIII;

Fotoğraf 2. Tire Müzesi'nde bulunan sütun başlığı (147 Env.No.) / Capital from Tire Museum (Inv.No. 147).

örnekte de olduğu gibi, diğer eserlerde tarihlendirmeyi sağlayacak farklı özellikler var iken, Tire örneğinde başka herhangi bir motif bulunmamaktadır¹⁵. İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki benzer başlığı da bu bağlamda Tire örneğine yakın bulmaktayız. Makalemizde incelediğimiz bu sütun başlıkları bir grup olarak düşünüldüğünde, bu grubun birbirine en yakın üyeleri İstanbul ve Tire örneğidir. Yine de bu iki yakın örnek İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan sütun başlığındaki kartalların gövdesinin tüylerinin işlenmeden çıplak bırakılmış olması, Tire'dekinde ise kartal gövdelerinin tüylerle bezenmiş olması açısından birbirinden farklılaşır.

Başlıklar dört örnekte de kesik piramit tipinde sütun başlığıdır¹⁶. Dennert ise konumuzu oluşturan bu başlıkların Erken Hıristiyan Dönemi'nin dilimli başlıkları ve kartallı sütun başlıkları arasında bir yeri olabileceğini söylemiştir¹⁷.

SORULAR - SORUNLAR

Kartallı ve insan figürlü bu sütun başlıklarının bir tipoloji oluşturmak ya da Bizans sütun başlıkları arasındaki yerini belirlemek için çok sınırlı sayıda oldukları açıktır. Olasılıkla aynı nedenle, sayılarının azlığı ya da yer alan bu insan figürlerinin anlamı üzerine tartışmalara girilmemiştir. Bu sorunları tartışmak amaçlı bu çalışmada, tartışmaya Tire örneğindeki insan suratlarının kimleri temsil etmiş, ya da neyi sembolize etmiş olabileceği ile başlamak isteriz. Bizans Sanatında insan figürlü sütun başlıkları bilinmektedir¹⁸. Kiliselerde yer

Parman 2002: 188, Levha 116.

¹⁵ Konya'da bulunan örnekte, başlığın üç yüzünde insan yüzü tasvir edilmiş olmakla birlikte, başlığın dördüncü yüzünde abakus topuzu boş bırakılmış, hemen altına palmetin içinden çıkan bir kantharos ve içerisinde bir hayat ağacı ile, her iki yanda birer kuş figürü işlenmiştir. Kartal figürlerinin arası bir yüzde insan yüzü motiflerinin hemen altında, içinde malta haçı motifi bulunan, dışa taşkın bir madalyon ile doldurulmuş, her iki yanına ise stilize edilmiş birer palmet işlenmiştir. Diğer yüzde ise dışa taşkın madalyon içinde ikili geçme (hexagram) motifi ile tekrarlanmıştır. Başlığın bir diğer yüzünde, insan yüzü tasvirinin altında olacak şekilde, günümüze kırık halde ulaşabilmiş bir palmet motifi bulunmaktadır.

¹⁶ Kautzsch bu tip başlıkların 6.yüzyılın 2.yarisından sonra görülmeye başladığını iletmektedir. Kautzsch 1936: 198-199. Bu form Orta Bizans Dönemi'nde sıklıkla kullanılmıştır.

¹⁷ Dennert 1998: 128.

¹⁸ Geç Antik Çağ'dan itibaren farklı formlara ve bezeme özelliklerine sahip insan ya da kartal figürü içeren başlıklar ve ka-

alan ve kutsal kişileri tasvir eden bu kabartmalar hareli, bazı örneklerde atribüleri ile birlikte, ellerinde incil ya da haç tutar şekilde işlenmişlerdir. Ancak bu başlıkların bizim konu edindiğimiz sütun başlıkları ile tek ortaklığı insan figürü içeriyor olmalarıdır. Bu sebeple Tire başlığındaki figürlerin kutsal/dini kişiler olamayacağı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, eğer bu kişiler din adamları ya da kutsal kişiler değil ise başlıktaki insan yüzlerinin kimleri sembolize etmiş olabileceği ve nerede kullanılmış olabileceği sorusu üzerine yoğunlaşmak yerinde olacaktır. Bu aşamada Tire'deki sütun başlığındaki insan yüzü tasvirlerinin portre özelliklerinin emperyal imgeler içermesi nedeniyle tetrark heykelleri grubu ile bir takım ortak özellikleri olduğu tarafımızca farkedilmiştir¹⁹. Tetrark portrelerinin kübik kafa, açık-karşıya bakan gözler, kişisel betimlemeler içermeyen portre özellikleri, geniş-güçlü bir çeneye sahip dört figür içermesi, imparatorluk sembolizmi açısından anlamlı olan kartalın vurgulanmış olması gibi bazı özellikleri Tire başlığında da bulunmaktadır. Tire örneğinde belki de aşınmadan kaynaklı olarak göremediğimiz sakal detayları da benzer olan diğer iki örnekte görülebilir²⁰. Sütun başlıklarının abakus kısmının doğal bir şekilde figürlerin başındaki Pileus Pannonicus adı verilen başlıkları oluşturduğunu düşünmekte, dolayısıyla bu figürlerin askeri ya da emperyal kişiler olması ihtimalini yüksek bulmaktayız. Başlıkta işlenen kartallardan biri tüy detaylarıyla diğerlerinden bilinçli olarak farklılaştırılmıştır. Benzer şekilde insan yüzü tasvirlerinden birinin ağız ifadesi de diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında bu başlıkla ifade edilenin genel bir kavram değil, daha öznel bir ifade olduğu da düşünülebilir. Genel olarak kartalın emperyal bir sembol olduğu göz önüne alınırsa, doğrudan imparatorlukla alakalı bir anlamı da beraberinde getirmiş olduğu varsayılabilir. Benzer ikonografiye sahip, ancak üslupsal açıdan farklı bir örnek, İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki 6229 Envanter numaralı sütun başlığıdır. Bu sütun başlığı Fıratlı tarafından 6.yüzyıla tarihlendirilmesine karşılık, köşelerde konumuzu oluşturan örneklerdeki kartallara benzer şekilde

konumlanmış olan kanatları açık melekler ve aralarındaki imparatoriçe tasviri ile, bu tip bir sembolizmin Bizans geleneğinde sütun başlıklarında zaten var olduğuna işaret eder²¹.

Dini olmayan, sivil, emperyal ya da askeri bir figürün tasvir edildiği bir sütun başlığı bir dini yapıya mı yoksa seküler bir kontekste mi ait olmalıydı? Bu soruya cevap aramak için öncelikle bu başlığın dini bir yapıda kullanılıp kullanılmayacağı sorgulanmalıdır. Kiliselerde ortodoks hıristiyan litürjisi çerçevesinde, betimlemeleri de içine alan, sanatsal açıdan hiyerarşik bir düzen olduğu bilinmektedir²². Bu başlık bu düzenin neresine dahil olabilir? Kiliselerde yer alan duvar resimlerinde bani portreleri bulunmaktadır fakat bilinen bir bani heykeli ya da kabartması yoktur. Bani portreleri kilisenin ibadet alanının içerisine girse de kilisenin içinde seküler bir insan heykeli alışılmış bir durum değildir. Kabul etmek gerekir ki put imgesi yaratabilecek bir heykelin etkisi, duvar resimleri ya da duvar mozaikleri ile aynı olmayacaktır. Çalışmamızda öncelikle bu fikirden yola çıkarak bu başlıkların seküler bir kontekste yada kilisenin kutsal alanının dışında olma durumu değerlendirilmiştir.

Sütun başlığının boyutunun küçük olması bir yapının ana strüktürünü taşımaktan çok atrium, galeri gibi daha hafif konstrüksiyonlarda bulunma ihtimalini yükseltmektedir. Öte yandan başlığın dört yüzü de işli olduğundan mutlaka dört yönden de görülebilen bir yerde kullanılmış olmalıdır. Bir kilisede bu başlığa uygun bir yer aradığımızda atriumda ya da galerilerde olması ihtimali yüksek bulunsa da, galeriler sütun başlığının bir yüzünün mutlaka naosa bakması gerektiği için, yukarıda söz ettiğimiz sebeplerle olası bulunmamıştır. Atriumda olabileceği düşünüldüğünde ise, Orta Bizans Dönemi kiliselerinde atriumun yerini narteks ya da giriş holünün aldığı görülmektedir²³.

Bu aşamada bu sütun başlıklarının mimari bir kontekste olup olmadığı tartışılabilir. Makalemize konu ettiğimiz bu başlıkların her birinin farklı coğrafyalarda ve tek bir örnekle sınırlı olmaları bu biricik örneklerin tekil bir kurgunun parçası olabileceğini de düşündürmektedir. Çalışmamızda öncelikle bu başlığın bir taşra yerleşiminde, bir meydana ya da bir kilisenin önünde, tek bir sütunun üzerinde kullanılmış olma ihtimali

bartmalar çeşitli coğrafyalarda sıklıkla kullanılmıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Kramer 1968; Mecklin 1962; Kautzsch 1936; Deichmann 1966; Fıratlı 1990; Grabar 1976; Sklavou – Mavroidi 1988). Ancak biz tarihsel süreç açısından Orta Bizans Dönemi ve sonrasını ele alacağız. Bahsettiğimiz bu sütun başlıklarının en bilinen örnekleri olan Chora ve Pammakaristos Kiliselerinde bulunan insan figürlü sütun başlıkları incil yazarları gibi kutsal kişileri ya da melek tasvirlerini içermektedir. Hjort 1979: Foto.28-35, 41-51, 62. Konstantin Lips Manastır Kilisesi'nde bulunan ve İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen figürlü bazı parçalarda da bu özellikler görülmektedir. Peschlow 1994, 98; Hjort, 1979, 251, dn. 152; Melvani, 2013: Foto. 11.

¹⁹ Tetrark heykelleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hellenkemper 1986; Nicol 2000; Verzzone 1958; Niewöhner – Peschlow 2012; Rees 1993; Bardill 2012.

²⁰ Yunanistan ve Konya örneğinde tasvir edilen insan yüzlerinin bazıları sakallıdır.

²¹ Fıratlı 1990: 116-117, Foto. 217. Ancak bu başlıkta imparatoriçe figürü ile şehir kişileştirmesi (Konstantinopolis) yapıldığı ile ilgili görüşler de bulunmaktadır. Hjort 1979: 284.

²² Yapılan pek çok çalışma kilise resim programında yukarıdan aşağıya ve apsisten nartekse uzanan hiyerarşik bir düzen olduğunu göstermektedir. Ousterhout 2011: 39; Mango 2005: 290-291; Mathews 1997: 33. Ayrıntılı bilgi için bkz. Woodfin 2010; Demus 1955; Teteriatnikov 1996; Gerstel 1999; Kitzinger 1980 .

²³ Osterhout 2011: 30.

tartışılmıştır. Kuşkusuz bu ölçekte bir başlık ve onu taşıyan sütun İstanbul örnekleri ile kıyaslanamaz. Öte yandan Suriye, Ürdün ve Kudüs gibi imparatorluğun doğu bölgelerinde bazı kiliselerin önünde veya atriumunda tek bir sütun bulunduğu bilinir²⁴. Her ne kadar bunlar erken yapılardan ve farklı bir coğrafyadan örnekler olsa da, literatürde bu uygulamanın Batı Anadolu'dan bir örneğine dair herhangi bir veri yer almamasına rağmen, böyle bir geleneğin varlığı sorgulanabilir. Pachymeres'in anlatımlarından, 8.Ioannes Palaologos'un Kutsal Havariler Kilisesi ve çevresinde 1204 sonrası hala varlığını koruyabilmiş bahçelerin bakımını yaptığı ve buraya Başmelek Mikhail'e adanmış, "sütun üzerine duran" bir bronz heykel diktirdiği bilinmektedir²⁵. Örnekte bronz bir heykel kullanılmış olsa da, bu bilgi bize bir kilisenin yakınında duran ve "sütun üzerinde" kurgulanmış böylesi bir uygulamanın varlığını göstermesi açısından önemlidir. Bu nedenle literatürde sütun başlığının alt çapı doğrultusunda üst çapı yaklaşık 30 cm olan, tüm haldeki sütunlar taranmış ve bu ebatlardaki tüm haldeki sütunların boyunun 1.95 m ile 2.25 m arasında olduğu yayınlara girmiş buluntular vasıtasıyla belirlenmiştir²⁶. Ortalama 2.15 metrelik bir sütunun üzerine yüksekliği 35 cm olan Tire başlığını eklediğimizde 2.50 m gibi bir yüksekliğe ulaşmak mümkündür. Kaide olarak 50-55 cm yüksekliğinde bir postamentin kullanıldığı varsayılır ise, bu kurgu ortalama 3 m yüksekliğe erişebilir. Roma sanatında çok yüksekteki sütun başlıklarının detayı insan gözüne göre az verdiği bilinmektedir. 3 metrelik bir yükseklik, başlıktaki çok da muntazam olmayan detayları bir miktar örtmüş olmalıdır. Bunun yanında bu taş eserlerin büyük oranda boyalı olduğu düşünüldüğünde, başlığın Tire ya da yakın çevresi gibi küçük yerleşimler için ideal sayılabilecek yükseklik ve görünümde olan, küçük çaplı bir meydan sütununa ait olabileceği düşünülebilir. Ancak Orta Bizans Dönemi'nde kentlerde bu tip bir kurgunun varlığı ile ilgili veri yoktur²⁷. Yapılan Orta Bizans Dönemi çalışmaları daha çok Geç Antik Çağ sonrasında kentlerin dönüşümüne, savunma yapılarının varlığına, kentlerin terkedilişine ya da kastronlaşmasına odaklanmaktadır²⁸. Bizans Asia'sının ortaçağında - istila, yıkım gibi nedenlerle - kırsalda ya da kentte, konutlar, kiliselerin durumları, mezar alanları ya

da yerleşimin ne yöne kaydığı yazılı kaynaklar ya da arkeolojik kazılardan alınan verilerle bilinmekte ancak ne yazık ki bunun haricinde seküler yapıların, kamusal alanların, meydanların varlığı ya da mimarisi genelleme yapılabilecek ölçüde bilinmemektedir²⁹. Konstantinopolis ölçeğindeki çalışmalar ise çoğunlukla onurlandırma - anı sütunları haricinde böyle bir düzenlemeye ait ortaçağ örnekleri içermemektedir. Var olanlar da genellikle Bizans'ın erken dönemlerine (4-6.yüzyıl) atfedilirler. Ancak tüm bunlara rağmen 450 yılından 7.yüzyıla kadar Konstantinopolis'te en az 32 imparator heykeli kaydedilmiştir³⁰. Bu portrelerin hepsinin görkemli sütunlar üzerinde kurgulanmış olamayacağını düşünmekteyiz. Bunların nasıl bir düzenlemeyle sergilendiği, doğrudan imparatorun portresini ya da heykelini mi içerdiği, yoksa bu tasvirlerde imparator sembolizmi içeren kabartmaların mı yer aldığı bilinmemektedir. Benzer şekilde Parasteseis Syntomoi Chronikai'den ikonaklazma döneminde Konstantinopolis'te çok sayıda heykel bulunduğu ve bunların büyük kısmının emperyal portreler olduğu öğrenilmektedir³¹. 15.yüzyıl başında Manuel Chrysoloras, Constantinopolis ve Roma'yı kıyaslayarak, "her ne kadar Roma'da biraz daha fazla olsa da, Konstantinopolis'teki mezarları, anıtları ve heykelleri saymak zorunda olsaydım, zor durumda kalırdım" demekte, bu da bize kentte 15.yüzyıla kadar bu durumun değişmediğini ve fazlasıyla anıt bulunduğunu göstermektedir³². Bu heykeller, rölyefler nerede sergileniyordu? Bir meydana mi, işlek bir caddede mi, yoksa bir kilisenin önünde mi? Ne yazık ki bu sorulara bahsi geçen nedenlerle kesin olarak cevap vermek mümkün değildir. Ayrıca, İkonaklazma döneminde dini tasvirler yıkılırken, imparatorun gücünü sembolize eden tasvirlerin propoganda aracı olarak yaygınlaştırıldığı da burada vurgulanması gerekir³³.

9. yüzyıldan itibaren bir canlanma dönemine girilmiş ve bu dönemde antik kültüre olan ilgi doğrultusunda Yunan-Roma gelenekli motifler eserlerde tekrar görülmeye başlanmıştır³⁴. 1204 Latin işgali öncesinde Tetrark heykellerinin Philadelphion meydanında sergilenmekte

²⁴ Heidemann: 2010: 30-33.

²⁵ Constantinides 2002: 93.

²⁶ Çaylak Türker 2018: 199-230.

²⁷ Kaynak taramalarımızda Bizans'ta kentsel gelişim ile ilgili çalışmaların genellikle Konstantinopolis odaklı olduğu ve daha çok Geç Antik Çağ-Erken Hıristiyan Dönemi'ni kapsadığı görülmüştür.

²⁸ Smyrna bu bölgede Geç Antik Çağ'dan beri kent yaşamının devam ettiği tek merkez durumundadır. Efes liman faaliyetlerini sürdürse de nüfus yoğunluğu Ayasuluk'a kaymıştır. Miletos, Priene, Pergamon gibi kentler 7.yüzyılda terkedilip, 10.yüzyılda yeniden kurulmuştur. Kahzdan - Epstein 1990: 37.

²⁹ Korinth'te ortaçağda evler ve sokaklar arasında, Agora'nın önünde portikolu, büyük ancak düzensiz olarak şekillendirilmiş bir meydan olduğu kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Buchwald 2006: 68.

³⁰ Kiilerich 1993: 95.

³¹ Cameron - Herrin 1984: 48-51; Brubaker- Haldon 2000: 75; Dawkins 1924: 224; Mango 1984: 58. Mango konu ile ilgili çalışmasında Ortaçağ'da Konstantinopolis'te yaklaşık olarak yüzün üzerinde heykel bulunduğunu tahmin ettiğini söylemektedir.

³² Milosevic 2003: 399.

³³ Ostrogosky 2006: 142.

³⁴ Doğan 2009: 144; Mathew 1963: 123; Mango 1984: 71-74. Dönem hakkında detaylı bilgi için bkz. Kaldellis 2007.

olduğu genel olarak kabul görmektedir³⁵. Ortaçağda ise kentlerin başkentte olanı kopyalama eğilimleri olduğuna ilişkin çalışmalar bulunmaktadır³⁶. Sadece Konstantinopolis'te değil, Tire'nin yanı başındaki Efes'te de bir tetrark heykelleri grubu olduğu buluntularla ortaya koyulmuştur³⁷. Ortak imparatorluk ise sanıldığı gibi aksine yaygın olarak devam etse de, artık başlangıçtaki yönetsel ortaklığı değil, tahtın varisinin meşruluğunu sağlamak amacını ifade etmektedir³⁸. Yine de dört kişi arasındaki herhangi bir ortaklık durumunu tasvir etmek isteyen birileri için tetrark heykelleri bunun nasıl olabileceği konusunda fikir alınacak bir örnek olmalıydı.

Bizans'ın araziye dayalı aristokrasisi önemini sadece toprağa ya da ekonomiye değil, büyük ölçüde elindeki askeri güce de borçluydu. Özellikle Aleksios Komnenos Dönemi'nden itibaren askeri aristokrasinin hızla yükselmeye başladığı görülmektedir³⁹. Kalkan üzerinde yukarı kaldırılarak imparator ilan edilme ritüelinin canlanması⁴⁰, özellikle sikkelerde ve duvar resimlerinde görülen asker aziz tasvirleri imparatorun askeri yönünün önem kazandığını göstermektedir⁴¹. 8.yüzyıldan itibaren soyun ve kanın önemsenmeye başladığı bilinir⁴². Kartal hıristiyanlık ikonografisi dışında emperyal görüntü konusunda da çok kuvvetli bir imge ve aynı zamanda militer bir semboldür⁴³. Aynı yüzyıllarda kırsalın geliştiği, Orta ve Geç Bizans Anadolu'sunun yoğunlukla kırsal bir topluma sahip olduğu kabul edilmekte-

dir⁴⁴. Anadolu'nun bir çok bölgesindeki kırsal alanlarda aristokrat sınıfın ikametgahları olduğu yapılan çalışmalarla ortaya koyulmuştur⁴⁵. Kırsaldaki bu evler Anadolu aristokrasisinin standart ikametgahları olarak görülüyor olmalıdır. Toprakten gelen zenginlik dolayısıyla taşra, tarımsal alanlar ve arazi sahibi olmak⁴⁶ çok önemli hale gelmiş ve bu toprak sahibi aileler yeni hanedanlar oluşturmuşlardır⁴⁷. Ortaçağ Bizans dönemi kaynakları tarımsal üretim, mahsüller ve verimlilik üzerine çok sayıda anlatım içermektedir⁴⁸. Dolayısıyla bu gibi bölgelerde çiftçinin yanı sıra toprak sahibi, yönetim ile ilişkili, zengin kişiler de yaşamaktadır. İmparatorların kırdaki özel mülklerinin olduğu ve Efes çevresinde de erken dönemden beri imparatorluk ailesi üyelerinin mülkiyetinde geniş araziler bulunduğunu bilmekteyiz⁴⁹. Nasıl ki Nymphaion Sarayı'nın bir imparatorluk ikametgahı olduğu düşünülmekte ise, Efes çevresinde bulunan Tire ve yakınlarında da imparatorun ya da üst düzey bir yöneticinin mülkü veya konutu olması mümkündür. Bu konutların sadece imparatora ya da bir yöneticiye ait olması gerekmiyordu, hanedan mensuplarına da ait olabilirlerdi. Bu bağlamda bildirimize konu ettiğimiz sütun başlığı da olasılıkla bir konutta, benzer şekilde kartallarla emperyal bir gücü sembolize ediyor olabilir.

Mimari ile ilgili tasvirler genellikle kiliseler için yapılsa da, yine de bazı yazılı kaynaklar vasıtasıyla aristokrat ya da hanedan mensubu kişilerin konutlarının nasıl mekanlar içerdiği anlaşılmaktadır. Attaleiates'in evinde dar ve uzun bir galeri bulunduğu⁵⁰, 12. yüzyıla tarihlenen Digenes Akrites destanında kahramanın Fırat Nehri kıyısında bulunan hayali evinde sütunlu bir yapı olduğu⁵¹, Metochites'in evinde galerili bir avlu bulunduğu⁵², Trabzon'da bulunan Komnenoslar Sarayı'nın sütunlar ve kemerlerle ayrılmış salonları, terasları ve holleri olduğu çeşitli anlatımlarından anlaşılmaktadır⁵³. Kaynaklardan geç dönem triklinosunun üst katlarda, mümkün olduğunca manzaraya ve esintiye açık, sütunlarla taşınan galerilere sahip ya da balkonlu bir plan

³⁵ Müller Wiener 2007: 267; Hellenkemper 1986: 40; Nicol 2000: 173; Verzzone 1958: 11.

³⁶ Buchwald 2006: 58-60.

³⁷ Scherrer 2001: 79; Prusac 2016: 96.

³⁸ Dölger çalışmasında hanedanın sürekliliği için, imparatorun çoğunlukla oğlunu ortak imparator ilan ettiğini, böylece onun taht üzerindeki hakkının meşrulaştırıldığını, bu ortaklığın ortak bir yönetim anlamına gelmediğini ve ortak imparatorun isteklerinin baba imparatorun onayından geçmesi konusunda da yeterli belge bulunmadığını ifade eder. Dölger 1975: 13-48.

³⁹ Ostrogorsky 1971: 9; Kahzdan – Epstein 1985: 39-42.

⁴⁰ 4-6.yüzyıllar arasında yaygın olan fakat uzun bir süredir görülmeyen bu geleneğin canlanmasından ilk kez Psellos Kronografyası'nda bahsedilmektedir(Psellos IV, 40). Kahzdan-Epstein 1985, 114; Demirkent 1992: 62. Bu ritüeli ayrıca duvar resimleri, minyatürler ve küçük objelerde de görmek mümkündür. Peirce –Tyler 1941: 3-9.

⁴¹ Sikkelerde imparatorun asker olarak tasvir edilmesi III.Leon Dönemi'nden itibaren 11.yüzyıla kadar olan üç yüz yıl boyunca görülmemektedir. 11.yüzyılda yeniden görülmeye başlayan söz konusu sikkelerde, kalkan ve mızrak yerine kılıçla tasvir edilen ve askeri kıyafetleriyle farklılaşan yeni bir tip ortaya çıkmıştır. Demirel-Gökçalp 2009:23. 10.yüzyıldan başlayarak sikkelerde asker aziz tasvirleri sıklıkla tercih edilmiştir. Grierson 1982: 220-221; Grotowski 2010: 11.

⁴² Ostrogorsky 8.yüzyılın ikinci yarısından itibaren aile isimlerinin görülmeye başladığını ve bunun kalıtsal bir aristokrasinin işareti olduğu vurgulamaktadır. Ostrogorsky 1971, 4. 11.yüzyıla gelindiğinde Kekaumenos tarafından benzer anlatımlar sürdürülmektedir. Kahzdan – Epstein 1985: 104.

⁴³ Kramer 1968: 75-76.

⁴⁴ Niewöhner 2017a: 59; Harvey 2008, 332.

⁴⁵ Niewöhner 2017b: 109.

⁴⁶ Arazi sahipliği her zaman mülk sahibi olmak değil, kullanım hakkını elde etmek anlamına da gelmektedir. Gerçek mülkiyet sahipliği için imparatorun, chrysobull ya da prostagma gibi bir yaptırım gerektirdi. Kahzdan – Epstein 1990: 60.

⁴⁷ Ostrogorsky 1971: 11; Vryonis 1959: 161-162.; Vryonis 1971: 24-25.

⁴⁸ Kahzdan – Epstein1985: 29-31

⁴⁹ Ladsattter 2011: 6.

⁵⁰ Ramirez 2018: 29.

⁵¹ (Grottorerrata el yazması, 7.kitap) Jeffreys 1998: 205; Ramirez 2018: 30.

⁵² Mango 1986: 246.

⁵³ Komnenoslar Sarayı ile ilgili anlatımlar Bessarion tarafından yapılmıştır. Mango 1986: 252- 253.

kurgusu olduğu bilinmektedir⁵⁴. Konutların sütunlarla oluşturulmuş, bazen zeminde bazen ise üst katlarda arkadlı bölümleri olduğu anlaşılmaktadır. Benzer şekilde Corinth'te kentin ana caddesinde bulunan bazı Ortaçağ evlerinin kemerli portikoları olduğu bilinmektedir⁵⁵. Dolayısıyla bu sütun başlığı, bu tip konutlarda sütunlu bir düzenleme içerisinde yer almış olabilir. Buna benzer konutların tasvirlerine duvar resimlerinde ve el yazmalarında da rastlamak mümkündür⁵⁶. Verdiğimiz örnekler Tire'deki sütun başlığı için önerilen tarihlerden daha geç olsa da, muhakkak ki bu özellikler bir anda ortaya çıkmamış olup, tarihsel bir sürecin getirisiidir.

SONUÇ

Çalışmamızda, Orta Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen sütun başlığının olası kullanım yerine ilişkin sordumuz sorular ve verdiğimiz cevaplar göz önüne alındığında, bu sütun başlığının dini tasvirler içermemesi dolayısıyla bir kilisede kullanılmış olamayacağı anlaşılmaktadır. Bir meydana yer alan bir anıtta, tekil bir sütun üzerinde kullanılması ile ilgili ise benzer bir veri yoktur. Dolayısıyla bu konuda kesin bir kanıya varmak mümkün değildir. Bir anı sütunu olmak için ise boyut olarak küçük bir örnektir. Tüm bunlar dikkate alındığında, bize bu sütun başlığının konut gibi bir seküler yapıda, yukarıda bahsettiğimiz bir mimari bölümün elemanı olarak kullanılmış olması daha olası gelmektedir.

Tire Müzesi'nde bulunan ve çalışmamızın çıkış noktasını oluşturan 147 Envanter no'lu sütun başlığı bize konutlarda böyle bir dekoratif elemanın kullanımı, bu konutların varlığı, kiliselerin ve kamusal alanların nasıl algılandığı, kent mekanlarının olup olmadığı ile ilgili mevcut verileri bir sütun başlığı üzerinden değerlendirme imkanı vermiştir. Başta da belirtildiği gibi her ne kadar bu sorulara elimizdeki veriler kapsamında kesin olarak cevap vermek mümkün olmasa da, gelecekte yapılacak çalışmalar ve bu çalışmalar yoluyla aktarılabilecek yeni veriler konteksti belirsiz olan bu gibi malzemelerin değerlendirilmesine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

BARDILL, J., 2012

Constantine, Divine Emperor of the Christian Golden Age, Cambridge.

BARSANTI, C., 1988

"*Scultura anatolica di epoca mediobizantina*", **Million 1**, ed. Barsanti, C., Guidobaldi, A.G., Iacobini, A., Roma, s. 275-306.

BEYLIÉ, L., 1902

L'habitation Byzantine, recherches sur l'architecture civile des Byzantins et son influence en Europe, Falque & F. Perrin.

BRUBAKER, L. – HALDON, J., 2001

Byzantium in the Iconoclast Era (ca 680–850): The Sources: An Annotated Survey, Londra.

BUCHWALD, H., 2006

"*Byzantine Town Planning- Does it Exist?*", **Material Culture and Well-Being in Byzantium (400- 1453) : Proceedings of the International Conference** (Cambridge, 8-10 September 2001), ed. M. Grünbart, 57-74.

CAMERON, A. - HERRIN, J., 1984

Constantinople in the Early Eighth Century, The Parastaseis Syntomoi Chronikai : Introduction, Translation, and Commentary, Columbia Studies in the Classical Tradition, Vol 10.

CANER YÜKSEL, Ç., 2009

A Spatial Inquiry into Western Anatolian Urban Centres: Tire in the Making (14th-16th Centuries), (Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

CANER YÜKSEL, Ç., 2015

"*The Making of The Commercial Centre in Tire/14th- 16th Centuries*", **METU JFA** 2015/1(32.1), 147-164.

CONSTANTINIDES, C.N., 2002

"*Byzantine Gardens and Horticulture in the Late Byzantine Period, 1204–1453: The Secular Sources*", **Byzantine Garden Culture**, ed. Littlewood, A., Maguire, H., Wolschke-Bulmahn, J., Washington, 87- 104.

ÇAYLAK TÜRKER, A., 2018

Research Into The Early Christian and Byzantine Periods on the Valleys That Reached the Hellespont I, Byzantine Architectural Sculpture in Çanakkale, Ankara.

DAWKINS, R. M., 1924

"*Ancient Statues in Medieval Constantinople*", **Folklore**, Vol. 35, No. 3, 209-248.

⁵⁴ Theodore Stypeiotes'in şiiri bu kaynaklardan biridir. Drpic 2016: 166.

⁵⁵ Buchwald 2006: 68.

⁵⁶ Skylitzes Yazmaları (Beylié 1902, 94), Vatican Octateuch (Ousterhout 2006: 128) ve Chora Manastırı duvar resimleri (Ousterhout 2002: 37, 38,41, 44, 45, 46, 47, 50) bunlardan bazılarıdır.

- DEICHMANN, F.W., 1966
 “Zu einigen spätantiken Figural Kapitellen”, **Deltion of the Christian Archaeological Society**, Vol. 4, 71-81.
- DEMİREL GÖKALP, Z., 2009
Yalvaç Müzesi Bizans Sikkeleri, Ankara.
- DEMİRKENT, I., 1992
Mikhail Psellos’un Khronographia’sı, Ankara.
- DEMUS, O., 1955
Byzantine Mosaic Decoration: Aspects of Monumental Art in Byzantium, Boston.
- DENNERT, M., 1997
Mittelbyzantinische Kapitelle: Studien zu Typologie und Chronologie (Asia Minor Studien 25), Bonn.
- DENNERT, M., 1998
 “Zum Vorbildcharakter Justinianischer Bauplastik Für Die Mittelbyzantinische Kapitellproduktion”, **Spatantike Und Byzantinische Bauskulptur, Beitrage Eines Symposions in Mainz, Februar 1994**, ed. Peschlow, U. - Möllers, S., 119-131.
- DOĞAN, S., 2009
 “Bizans Sanatında Yaşam Haçı Moti ve Alanya Müzesi’ndeki Bir Bizans Sütun Başlığı”, **Ebru Parman’a Armağan, Sanat Tarihi ve Arkeoloji Yazıları**, ed. Alp, O., Ankara, 139-154.
- DÖLGER, F., 1975
 “Das byzantinische Mitkaisertum in den Urkunden”, **Das Byzantinische Herrscherbild**, ed. Hunger, H., 13-48.
- DRPIĆ, I., 2016
Epigram, Art and Devotion in Later Byzantium, Cambridge University Press.
- FEATHERSTONE, J.M., 2000
Theodore Metochites’s Poems to Himself, Introduction, Text and Translation, çev. Featherstone, J.M., Austrian Academy of Sciences Press.
- FIRATLI, N., 1990
La Sculpture Byzantine Figurée au Musée Archéologique d’Istanbul, ed. Metzger, C., Pralong, A., Sodini, J.P., çev. Arel, A., Paris.
- GERSTEL, E.J.S., 1999
Beholding the Sacred Mysteries, Program of the Byzantine Sanctuary, Washington.
- GRABAR, A., 1976
Sculptures Byzantines Du Moyen Age II (XIe - XIVE siècle), Paris.
- GRIERSON, P., 1982
Byzantine Coins, University of California Press, California.
- GROTOWSKI, P.L., 2010
Arms and Armour of the Warrior Saints, Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (842-1261), Boston.
- HARVEY, A. 2008
 “The Village”, **The Oxford Handbook of Byzantine Studies**, ed. Jeffreys, E.- Haldon, J.- Cormack, R., Oxford, 328-334.
- HEIDEMANN, S., 2010
 “The Standing Caliph Type – The Object on the Reverse”, **Coinage and History in the Seventh Century Near East 2**, 2009, ed. Oddy, A., Cambridge, 23-34.
- HELLENKEMPER, H., 1986
 “I trofei del Doge”, **Dins Il tesoro di San Marco**, ed. Cambiagli, R., Milano, 31-41.
- HJORT, O., 1979
 “The Sculpture of Kariye Camii”, **Dumbarton Oaks Papers**, Vol. 33, 199-289.
- JEFFREYS, E., 1998
Digenis Akritis: The Grottaferrata and Escorial Versions, Cambridge University Press.
- KALDELLIS, A., 2007
Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition, Cambridge.
- KALOPISSI VERTI, S. – PANAYOTIDI KESISOGLOU, M., 2010
Multilingual Illustrated Dictionary of Byzantine Architecture and Sculpture Terminology, ed. Verti – Kesisoglou, Crete University Press, Herakleion.
- KAHZDAN, A.P – EPSTEIN A.W., 1990
Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries, University of California Press.
- KARABACAK, E., 2019
 “Tire Çeşmelerinde Devşirme Malzeme Kullanımının Düşündürdükleri”, **Akdeniz Sanat Dergisi**, Özel Ek Sayı, Cilt 13, Antalya, 247-264.
- KAUTZSCH, R., 1936
Kapitellstudien, Beiträge zu einer Geschichte des Spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert (Studien zur Spätantiken Kunstgeschichte Band 9), Berlin.

- KHILERICH, B., 1993
 “Sculpture in the Round in the Early Byzantine Period”, **Constantinople and East, Aspects of Late Antiquity and Early Byzantium**, ed. Reyden, L., Transactions of the Swedish Institute at Istanbul, 4, 85-97.
- KITZINGER, E., 1980
Byzantine Art in the Making, Main lines of stylistic development in Mediterranean Art 3rd-7th Century, Harvard University Press.
- KRAMER, J., 1968
Skulpturen mit AdlerFotoğrafın an Bauten des 5.Jahrhunderts n.Chr. in Konstantinopel, Köln.
- LADSTATTER, S., 2011
 “Bizans Döneminde Ephesos – Büyük bir antik kentin tarihinde son sayfa”, **Bizans Döneminde Ephesos**, ed. Daim, F. – Ladstatter, S., İstanbul, 3-28.
- MAGDALINO, P., 1984
 “The Byzantine Aristocratic Oikos”, **The Byzantine Aristocracy, IX–XIII centuries**, ed. Angold, M., Oxford, 92–111.
- MANGO, C., 1986
The Art of the Byzantine Empire 312-1453: Sources and Documents, Canada.
- MANGO, C., 2005
Bizans, Yeni Roma İmparatorluğu, İstanbul.
- MANGO, C., 1984
 “Antique Statuary & The Byzantine Beholder”, **Byzantium and its Image**, Variorum Reprints, London, 55-75.
- MATHEW, G., 1963
Byzantine Aesthetics, London.
- MATHEWS, T.F., 1997
 “Religious Organisation and Church Architecture”, ed. Evans, H.- Wixom, W.D., **The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era AD 843-1261**, New York, 21-35.
- MELVANI, N., 2013
Late Byzantine Sculpture, Brepols.
- MERCKLIN, E., 1962
Antike Figuralkapitelle, Berlin.
- MILOSEVIC, P., 2003
 “Foundations of Byzantine Late Middle Ages Architecture Thoughtfulness”, **Architecture and Civil Engineering**, Vol.2, No.5, 395-404.
- MÜLLER WIENER, W., 2007
İstanbul’un Tarihsel Topografyası, İstanbul.
- NICOL, D., 2000
Bizans ve Venedik: Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine, İstanbul.
- NIEWÖHNER, P., 2017A
 “Urbanism”, **The Archaeology of Byzantine Anatolia, From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks**, ed. Niewöhner, P., Oxford, 39-59.
- NIEWÖHNER, P., 2017B
 “Houses”, **The Archaeology of Byzantine Anatolia, From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks**, ed. Niewöhner, P., Oxford, 109- 118.
- NIEWÖHNER, P. – PESCHLOW, U., 2012
 “Neues zu den Tetrarchenfiguren in Venedig und ihrer Aufstellung in Konstantinopel”, **Istanbul Mitteilungen**, Band 62, 341- 367.
- OSTROGORSKY, G., 1971
 “Observations on the Aristocracy in Byzantium,” **Dumbarton Oaks Papers** 25, 1-32.
- OSTROGORSKY, G., 2006
Bizans Devleti Tarihi, çev. Işıltan, F., TTK, Ankara.
- OUSTERHOUT, R., 2002
Sanatsal Açıdan Kariye Cami, çev. Durukan, A., İstanbul.
- OUSTERHOUT, R., 2006
 “Secular Architecture”, **The Glory of Byzantium, Art and Culture of The Middle Byzantine Era A.D. 843 -1261**, ed. Evans, H.C. – Wixom, W.D., New York, 192-200.
- OUSTERHOUT, R., 2011
Bizans’ın Yapı Ustaları, İstanbul.
- PANAGIOTIDI, M., 1972
 “Chapiteaux Byzantins a Decoration Animale”, **Deltion of the Christian Archaeological Society**, Vol. 6, 82-129.
- PARMAN, E., 2002
Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri, Eskişehir.
- PESCHLOW, U., 1994
 “Ein paläologisches Reliefdenkmal in Konstantinopel”, **Gesta**, Vol. 33, No. 2, 93-103.
- PIERCE, H. – TYLER, R., 1941
 “A Marble Emperor-Roundel of the 12th Century”, **Dumbarton Oaks Papers** 2, 3-9.
- PRUSAC, M., 2016

From Face to Face: Recarving of Roman Portraits and the Late-Antique Portrait Arts, Brill, Boston.

RAMIREZ, L.M.R., 2018

XI. Ve XV.yy Arasında Bizans Aristokrasisi Işığında Konut Mimarisi, (Akdeniz Üniversitesi, yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Antalya.

REES, R., 1993

“Images and Image: A Re-Examination of Tetrarchic Iconography”, **Greece & Rome**, Vol. 40, No. 2 , 181- 200.

SCHRRER, P., 2001

“The Historical Topography of Ephesus”, **Urbanism in Western Asia Minor: New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos**, ed. Parrish, D.-Abbasoğlu, H., *Journal of Roman archaeology*, No.45, 57-95.

SKLAVOU MAVROIDI, M., 1988

“Masks in Byzantine Sculpture”, **Delion of the Christian Archaeological Society**, Vol. 13, 175-180.

TEMPLE, Ç., 2013

Konya/Ikonion Çevresinde Bulunan Bizans Dönemi Taş Eserleri, (Hacettepe Üniversitesi, yayınlanmamış doktora tezi), Ankara.

TETERIATNIKOV, N., 1996

The Liturgical Planning of Byzantine Churches in Cappadocia. Rome.

USMAN ANABOLU, M., 1981

“Tire Müzesi’nde Bulunan 147 Env.Nolu Bizans Sütun Başlığı”, **Sanat Tarihi Yıllığı / Journal of Art History**, Sayı 11, 27-30.

VERZONE, P., 1958

“I due gruppi in por do di S. Marco in Venezia ed il Philadelphion di Costantinopoli”, **Palladio**, Vol. VIII, 8-14.

VRYONIS S., 1959

“Byzantium: The Social Basis of Decline in The Eleventh Century”, **Greek, Roman and Byzantine Studies**, Vol.2, 157-175.

VRYONIS, S., 1971

The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, London.

WOODFIN, W.T., 2010

“Celestial Hierarchies and Earthly Hierarchies in the Art of the Byzantine Church.”, **Byzantine World**, ed. Stephenson, London, 334-351.